

UYGHUR WORDS AND THEIR DEVELOPMENT

Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN

Istanbul Bilgi Üniversitesi

Abstract

In contemporary Uyghur language, though Uyghur or other Turkic origin words have majority in percentage, still adopted words from other languages have effects that cannot be neglected. The usage of adopted words is increasing continuously. Reasons of these situations are, cannot be created new Uyghur words that describe contemporary life or satisfy modern Uyghur literature perfectly. Instead of creating new words, some foreign words have been translated into Uyghur language. Because of some translated words not effective or usable, people prefer to use more effective or short foreign words directly. Uyghurs live in the Sinkiang Uyghur Autonomous Region in China and Turkic republics in the Central Asia mainly. Except these, Uyghur live in Turkey, Europe, USA and Australia. Therefore, many words accepted into Uyghur language. Uyghurs live in different regions in the world and prefer to use local language with Uyghur language together. Because of this reason, there are many adapted words began to be used in contemporary Uyghur language even those words have the same meaning. In this article, adapted words analyzed in Uyghur language and some efforts about creating new words explained briefly.

Keywords: *Uyghur language, Uygur words, new words, foreign words.*

UYGURCA SÖZCÜKLER VE ONLARIN GELİŞİMİ

Özet

Günümüz çağdaş Uygur Türkçesinde, Uygurca ya da diğer Türk lehçeleri kökenli sözcükler çoğunluğu oluştursa bile, yabancı dillerden kabul edilen sözcükler ve onların etkileri azımsamayacak derecede bulunuyor. Gün geçtikçe yabancı dillerden kabul edilen sözcükler oranı artıyor. Bunun temel nedenleri, modern yaşamı anlatan ya da çağdaş edebiyatın ihtiyacını karşılayacak yeni Uygurca sözcüklerin oluşturulmamasıdır. Uygurcaya özgü yeni sözcükler oluşturmaktansa, yabancı sözcükler Uygurcaya aktarılmıştır. Yabancı dillerden Uygurcaya aktarılan sözcüklerin etkin ve çok kullanışlı olmamasından dolayı, insanlar diğer dillerde kullanılan daha kısa ve etkin sözcükleri tercih etmişlerdir. Uygurlar yoğun olarak Çin'in Sin Kiang Uygur Özerk Bölgesinde ve Orta Aysa Türk cumhuriyetlerinde yaşıyorlar. Bunun dışında Türkiye, Avrupa, ABD ve Avustralya'da yaşıyorlar. Bu neden ile Uygurcaya çok farklı dillerden sözcükler kabul edilmiştir. Farklı bölgelerde yaşayan Uygurlar kendi bölgelerinde kullanılan sözcükleri Uygurca ile beraber kullanmayı tercih ediyorlar. Dolayısıyla çağdaş Uygurcada aynı anlamı veren, ancak farklı dillerden kabul edilen sözcükler

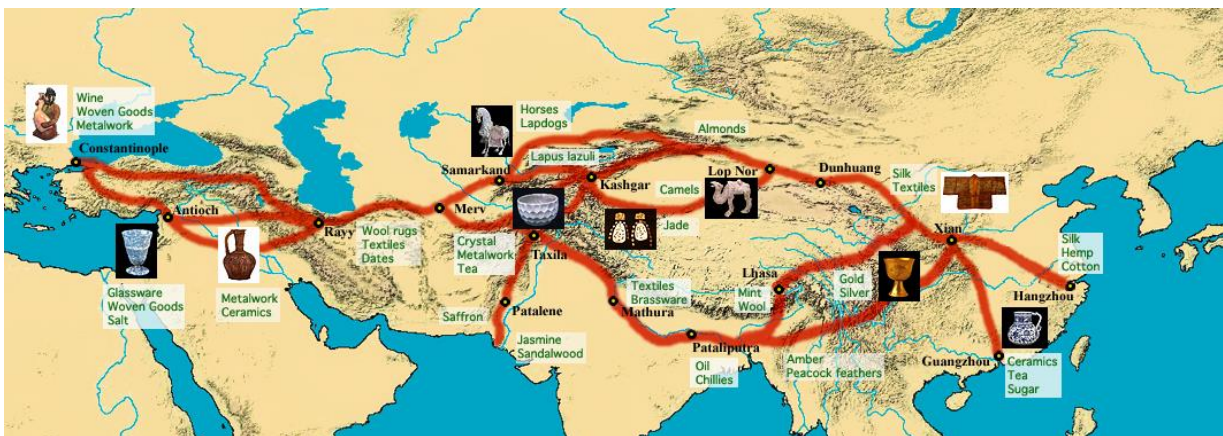
kullanılmaya başlanmıştır. Bu makalede, Uygurcaya yeni eklenen yabancı kaynaklı sözcükler analiz edilirken, Uygurların yeni sözcük oluşturma çalışmaları örnekler ile anlatılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Uygurca, Uygurcanın söz varlığı, yeni sözcükler, yabancı sözcükler.*

GİRİŞ

İpek Yolu; farklı medeniyetlerin, farklı kültürlerin, farklı dil ve dinlere sahip milletlerin yaşadığı coğrafyaları birbirine bağlamıştır. Çin'den, batıda Avrupa'ya, güneyde Afrika'nın kuzeyine kadar uzanan İpek Yolu birçok farklı coğrafyalardan geçmiştir. Bu tarihi İpek yolunun güzergâhında bulunan şehirler İpek Yolunun gelişmesinde önemli katkılarda bulunurken aynı anda İpek Yolu kültüründen de etkilenmiştir. İpek Yolunun önemli geçiş noktalarında yer alan Uygur bölgelerinde bulunan Turfan, Kumul, Kaşgar, Lopnor, İli gibi şehirler (Resim 01), İpek Yolunun önemli kültür değişim noktalarını oluşturmuştur (Altaylı, 2017).

İpek Yolu geçiş noktalarında bulunan bu kadim şehirler sadece geçiş noktaları olarak görev yapmamış aynı zamanda farklı kültürlerin, dillerin kaynaşma yeri olarak görev üstlenmiştir. Bu nedenle farklı dillerin konuşulduğu ve alışverişlerin yapıldığı pazarlar kurulmuş, kervan saraylar yapılmıştır. Zamanında o bölgelerin en önemli kültür, medeniyet ve iktisat merkezi olan bu şehirler, bulunduğu bölgeyi ve halkı belirgin bir şekilde etkilemiştir. Örneğin kadim şehir Kaşgar sadece Uygur bölgesinde değil, aynı anda Orta Asya bölgesi, İran, Hindistan ve Keşmir gibi ülkelerde tanınan önemli bir medeniyet merkezi olmuştur. Kaşgar'da birçok medrese ve çeşitli meslek eğitim merkezleri kurulmuştur. Kaşgar'a ilim öğrenmek için dünyanın birçok bölgelerinden talebeler gelmiştir. Uygur bölgelerinde bulunan İpek Yolunun geçtiği bu kadim şehirler günümüzde bile önemini korumaktadır (Tohti, 2013).

Resim 01: İpek Yolunun geçtiği bazı şehirler (Altaylı, 2017).

Köklü geçmişe sahip olan Uygurlar, kültür ve şehir hayatı ile dünya kültürüne katkıda bulunurken (Karimova, 2014), İpek Yolunda bulunan bu kadim halk, aynı anda diğer kültürlerden de etkilenmiştir. Örneğin, eskiden şaman inanç sistemine inanan Uygurlar günümüzde bile şaman inancı ile ilgili bazı alışkanlıkları sürdürmektedir. Ancak bu uygulamaları bir şaman inancı olarak değil bir Uygur kültürü olarak görmektedirler. Farklı kültür Uygur kültürüne geçerken aslında var olan Uygur kültürünü de etkilemiştir. Bu etkileşim en belirgin olarak edebiyat ve sözcüklerde görülmektedir. İpek Yolunda Çin'e en yakın konumda bulunan Uygur bölgeleri, Arap ve Fars dilleri dışında, Çince sözcüklerden de belirgin bir şekilde etkilenmiştir (Mohammad, 2015; Abdulla, 2016; İneyet, 2016). Geçmişte İpek Yolu farklı milletler ve topluluklar arasında kültürel iletişimin sağlanması ve gelişmesinde etkili olmuş ise günümüzde gelişmiş iletişim teknolojisi, küresel ekonomi ve politikalar da etkili oluyor.

Bu makalede, çağdaş Uygurcada kullanılan Uygurca sözcüklerinin gelişmesi ile ilgili araştırmalar örnekler ile anlatılmıştır. Makalenin giriş bölümünde İpek Yolunda bulunan Uygur şehirleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, ikinci bölümde Uygur dili ve farklı bölgelerde kullanılan alfabelerden bilgi verilmektedir. Üçüncü bölümde Uygurcaya başka dillerden geçen sözcükler gösterilirken dördüncü bölümde Uygurların yeni sözcük oluşturmak için yaptığı çalışmaları anlatılmıştır. Sonuç bölümünde Uygurca ve çağdaş Uygur edebiyatının genel durumu ile ilgili özetleme ve yorumlar yapılmıştır.

UYGUR DİLİ VE KULLANILAN ALFABELERİ

Uygurca yoğun olarak Çine bağlı Sin Kiang Uygur özerk bölgesinde konuşulmaktadır. Bunun dışında, Orta Asya Türk cumhuriyetleri olan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan da konuşuluyor. Son zamanlarda, Avrupa, Amerika, Avustralya gibi batı devletlerine ciddi oranda Uygurlar yerleşmiştir. Türkiye'de yüz binlerce Uygur yaşarken Arap devletlerinde bile yıllardan beri ikamet eden Uygurlar bulunmaktadır.

Uygurlar dinî, siyasî, coğrafi, yerleşimi bölgeleri gibi çeşitli nedenlerden ötürü günümüze kadar, başta Göktürk alfabesi olmak üzere 16 çeşit farklı alfabe kullanmışlardır (Zunun, 2017a). Uygurların siyasî hayatında 19- yüzyıl içinde ciddi olaylar yaşanmıştır ve bunlar ile beraber olarak kullandığı alfabeler ve bazı imla kuralları değiştirilmiştir. Sin Kiang Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Uygurların alfabeleri, sadece 1953-1987 yılları arasında üç defa değiştirilmiştir (Kaşgarlı, 1992; Şirin, 2015).

İlk alfabe değişikliği Çağatay alfabesinden Latin alfabesine geçiş üzerine gerçekleştirilmiştir. Çağatay alfabesinden Latin alfabesine geçmeden önce, Sovyetler Birliğindeki diğer Türk toplumlarının kullandığı Kiril alfabesi kullanımı teşebbüs edilmiştir ve ilgili taslaklar onaylanmıştır.

Ancak sonradan Çin ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin kötüleşmesinden dolayı, Çin hükümeti Çince karakterlerin okunmasında kullanılan Latince alfabeyi (Pin Yin) Uygur alfabesi olarak kullanma emri vermiştir. Bu alfabede 27 Uygur harfi Çince kullanılan Latin alfabe (Pin Yin) ile gösterilirken, Çince olmayan ancak Uygurcada bulunan diğer 6 harf için özel karakterler kullanılmıştır. Çince özel sözcüklerin kullanımı için /sh/(ş), /ch/(ç), “zh(j)” gibi çift karakterden oluşan harfler eklenmiştir (Resim 02).

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g	H h	I i
[ɑ/a]	[b]	[s]	[d]	[e]	[f/ϕ]	[g]	[χ/x]	[i/i]
J j	K k	L l	M m	N n	O o	P p	Q q	R r
[ɟ]	[k]	[l]	[m]	[n]	[o/ɔ]	[p]	[tʃ]	[r/r]
S s	T t	U u	V v	W w	Y y	Z z	Ŋ ŋ	Ƨ Ƨ
[s]	[t]	[u/ʊ]	[w/v]	[w/v]	[j]	[z]	[ʁ/ɣ]	[h/h]
ƧƧ	ƧƧ	ƧƧ	ƧƧ	ƧƧ	ƧƧ	ƧƧ	ƧƧ	ƧƧ
[q]	[ɛ/æ]	[ø]	[y/ɣ]	[ʒ]	[ŋ]	[dʒ]	[tʃ]	[ʃ]

Resim 02: Uygur Latin Alfabesi (Uygur alfabeleri, 2017).

Bu alfabe çeşitli nedenlerden dolayı ertelense bile 1974 -1984 yılları arasında, tüm Uygur Özerk Bölgesinde kullanılmıştır. Çin dil bilimcileri ile Çin yanlısı dil bilimcileri özellik ile Çağatay alfabesinin kaldırılması ve Çince karakterlerin okunmasında kullanılan Latin alfabesini kullanımı üzerine ısrar etmişlerdir. Temel neden ise Çince sözcüklerin Uygurcaya geçişini kolaylaştırmak amaçlanmıştır.

İkinci alfabe değişimi 1984 yılında gerçekleştirilmiştir. 1980 yılları Çin politikasında bazı yumuşamalar olmuştur. Bu fırsattan yararlanan dil bilimcileri ve aydınları tekrar Çağatay alfabesine dönüş önerisinde bulunmuştur. Ancak, daha önce kullanılan Çağatay alfabesi üzerine değişiklikler yaparak günümüzde kullanılan Uygur Arap alfabesini önermişlerdir (Resim 03). 1984- yılından başlayarak, bu alfabe tüm Uygur Özerk Bölgesinde kullanılmaya resmen başlanmıştır. Bu alfabe, Uygurların daha önce kullandığı Çağatay alfabesinden farklı olarak, sesli harflerin gösterilmesi için özel harflerin ilave edilmesidir.

ا،ئا،ه،ئە	ب	پ	ت	ج	چ	خ	د	ر	ز
[ɛ/æ]	[b]	[p]	[t]	[ɟ]	[tʃ]	[ɣ/x]	[d]	[r/r]	[z]
ژ	س	ش	غ	ف	ق	ك	گ	ڭ	ل
[ʒ]	[s]	[ʃ]	[ɣ/ɣ]	[f/ɸ]	[q]	[k]	[g]	[ŋ]	[l]
ن	ھ	ئو،و	ئو،و	ئو،و	ئو،و	ئو،و	ئو،و	ئو،و	ئو،و
[n]	[h/h]	[o/ɔ]	[ø]	[u/ʊ]	[y/ɣ]	[w/v]	[e]	[i/i]	[j]

Resim 03: Uygur Arap Alfabeti (Uygur alfabeleri, 2017).

Eski Sovyetler Birliği bölgelerinde kalan Uygurlar Kiril alfabetesini kullanmışlardır (Resim 04). Uygur Kiril alfabetesinde /y/, /a/ ve /o/ sesleri için tanımlanmış harflerin olmasına rağmen, Rusçadan kabul edilen sözcüklerin yazılması için özel olarak /Ю/ (yo) ve /Я/ (ya) harfleri da eklenmiştir. Sonraki günlerde, normal Uygurca sözcükler yazılırken bu iki harfler, /Ю/ ve /Я/, kullanarak yazılmaya başlanmıştır.

А а	Б б	В в	Г г	Ғ ғ	Д д	Е е	Ә ә	Ж ж
[a/a]	[b]	[w/v]	[g]	[ɣ/ɣ]	[d]	[e]	[ɛ/æ]	[ʒ]
Ж ж	З з	И и	Й й	К к	Қ қ	Л л	М м	Н н
[ɟ]	[z]	[i/i]	[j]	[k]	[q]	[l]	[m]	[n]
Н н	О о	Ө ө	П п	Р р	С с	Т т	У у	Ү ү
[ŋ]	[o/ɔ]	[ø]	[p]	[r/r]	[s]	[t]	[u/ʊ]	[y/ɣ]
Ф ф	Х х	Һ һ	Ч ч	Ш ш	Ю ю	Я я		
[f/ɸ]	[ɣ/x]	[h/h]	[tʃ]	[ʃ]	[ju]	[ja]		

Resim 04: Uygur Kiril Alfabeti (Uygur alfabeleri, 2017).

Kısa zaman dilimi içinde yapılan bu alfabe değişiklikleri Uygurca için çok olumsuz sonuçlar oluşturmuştur. Alfabe değiştirilirken imla kuralları da değiştirilmiştir. Bu değişen imla kuralları etkisinden dolayı daha önce kullanılan birçok sözcükler ve söz oluşturma kuralları da değişikliklere uğramıştır. Farklı dönemlerde, alfabe çalışmaları, imla kuralları reformu çalışmaları adı altında Uygurcaya farklı sözcükler eklenmiştir.

Bu alfabeler dışında, Afganistan, Pakistan ve Arap ülkelerinde yaşayan Uygurlar, yaşadığı bölgelerde kullanılan alfabeleri temel alan Uygur alfabeleri kullanmaktadırlar. Yani bu bölgelerde kullanılan alfabeler daha çok Çağatay alfabesine benzemektedir.

UYGURCADA YABANCI SÖZCÜKLER ETKENİ

Günümüz Uygurcasında kullanılan yabancı sözcükler, diğer dillerde olduğu gibi teknik terimlerde çoğunluğu oluşturuyor. Bu sözcüklerin oranında, Uygurların yaşadığı bölgelere göre farklılıklar oluyor. Orta Asya'da yaşayan Uygurlar daha çok Rusça sözcükler kullanırken, Uygur Özerk bölgesinde yaşayan Uygurlarda Çince sözcükler daha fazla oranı oluşturuyor. Bu sözcükler dışında, Uygurcada yine, Arapça ve Farsça sözcükler kullanılmaktadır. Arap sözcüklerinin Uygurcaya girmesi, Uygurlar İslam dinini kabul ettikten sonra başlamıştır. Uygurcada kullanılan Arap sözcükleri sadece teknik terimlerde değil, diğer alanlarda da geniş olarak kullanılmaktadır.

Uygurcaya geçen yabancı sözcükler, zamanın geçmesi ile Uygurcanın imla kurallarına uydurulmuştur ve diğer Uygurca sözcükler ile beraber kullanılmaya başlamıştır. Örneğin, Rusçadan kabul edilen “poyiz” (tren) sözcüğü, diğer Uygur sözcüğü gibi tüm gramer kurallarına uygun şekilde ekler alabilmektedir. Arapçadan kabul edilen “mektep” (okul) sözcüğü de Uygur sözcüğü gibi kabul edilmiştir. Ancak Çince den kabul edilen sözcükler Uygurcanın imla kuralları yönünden sorun oluşturmuştur. İdeografik bir yazı sistemine dayanan Çince alfabe yoktur yazılar birbirinden farklı olan yüz binlerce karakterlerden oluşmaktadır. Her karakter bir anlam, ya da bir isime denk gelmektedir. Bu karakterlerin çoğu aynı ses ile okunuyor doğal olarak. Bu nedenle, Çinceyi anlamak için kesin olarak karakterlere bakılması ya da karakterlerin ilgili konu kapsamında değerlendirilmesi gerekiyor. Aksi takdirde anlaşılması çok zordur. Bu karakterlerin okunması kullanılan sözcükler Uygurcaya sözcük olarak geçtiğinden ve bu sözcüklerin yazımı çok farklı olduğundan, Uygurcaya Çince den geçen bu sözcükler kendinin bir yabancı söz olduğunu net bir şekilde hissettiriyor. Örneğin, “Fa Dian Ji” (jeneratör). Bu sözcükte kullanılan “Fa” sözcüğü tek kullanıldığında Uygurca hiçbir anlamı bulunmuyor (Çince anlamı “bırakmak, dağıtmak”). İkinci sözcük “Dian” Çince olarak elektrik anlamı taşıyor, yine Uygurca bir anlamı yok. Kelime Uygurcada hecelere ayrıldığında “Dian” olarak analiz edildiğinde imla kuralına uyumuyor. Çünkü Uygurca sözcüklerde iki sesli harf aynı kelimeye yan yana gelmiyor (Orhun, 2016). Bu “Dian” hecesinde “i” ve “a” harfleri bir-birini izleyen şekilde gelmiştir. Son sözcük olan “Ji” Uygurcada anlamı bulunmuyor (Çince

anlamı ise “makine”). Bu üç karakterden oluşan “Fadianji” sözcüğü Uygurcaya kabul edildikten sonra (Uygurca anlamı: Elektrik dağıtan makine) bu çeşit sözcükler için özel imla kuralları oluşturulması gerekmektedir.

Uygur Özerk Bölgesi’nde yaşayan Uygurlar, Çinliler ile yaşayan sorunların dile getirmek ve sitem etmek için bazen Çince sözcükleri bilerek edebiyatta ve halk ağızlarında kullanmaktadırlar. Bazı Uygur aydınlar bunu Çinlileşme olarak yorumlarken daha büyük toplum bunu Çinlilere olan nefreti belirtme yöntemi olarak kabul etmişlerdir. Genel olarak bakıldığında, halk ağızlarında kullanılan Çince sözcükler daha çok Çin yöneticilerine olan şikâyet ve nefreti belirtmek için kullanılmışlardır (Resim 05).

*Bac dégen tümen **yañza**,
Bermigenge bañ-**bañza**.
Nede bar tuhum taşka,
Teñ kélidiğan **çañza**.*

Vergi denen bin bir türlü,
Vermeyene kötek sopa.
Nerede ki yumurta taşa,
Denk gelecek yer mekan.

Resim 05: Uygur koşuklarında kullanılan bazı Çince sözcükler (İnayet, 2016)

Örneğin: Resim-05’de gösterilen koşuklarda (kalın yazılar ile belirtilmiştir), Çin yöneticilerinin bin bir çeşit vergileri ve bu vergileri tahsil etmek için kullandıkları zorbalıkları Çince sözcüklerle anlatılmıştır. Kalın yazılar ile belirtilen sözcükler, her ne kadar Çince sözcüklerin okunuşu olsa bile, Uygurcaştırılmıştır. Bu sözcüklerin Çince okunuşu is “yang zi “, “bang zi” ve “chang zi” şeklindedir. Yani “zi” sözcüğü, Uygurcada “za” olarak kullanılmıştır (İnayet, 2016).

Günümüz Uygurcasında Çince sözcükler daha düzgün ve doğru okunuşu ile kabul edilirken, diğer dillerden de sözcükler kabul edilmiştir (Resim 06). Resim-06’ de gösterilen 2- sözcük, “lisansüstü öğrencisi”, için İngilizce olan “magistir” sözcüğü tercih edilmiştir. Yine 6-sözcük “kalem” yerine Çince sözcük “çiyenbi” sözcüğü tercih edilmektedir.

	Uygurca Sözcükler	Şuan Tercih Edilen Sözcükler
1	ئۆلما، داموللا	دوكتور
2	ئارىق، موللا	ماگستېر
3	تالىپ	ستودېنت
4	كاسپ	مۇتەخەسسسى
5	جەگگاہ	فرونٹ
6	قېرىنداش، كۆمۈرقەلەم، كۈيەقەلەم	چىيەنبى
7	توكىويىز، غۇيۇلداق	دەتتې، ترامۋاي
8	سېرىلداق	لەيلەمە پويىز
9	ئەرشكۆز، جاھانكۆز	سۈنئىي ھەمراھ
10	ئىشپىشى، قۇرىپشى، قۇرىبەگ	دېرىكتور
11	كاسگەر، ھۈنەرۋەن	تېخنىك
12	كاربۇنلۇق قەلەم	تەنسۇبى

Resim 06: Uygurca ile beraber kullanılan bazı yabancı sözcükler (Uyghur Language Studies, 2017)

Teknolojinin gelişmesi ve Internet'e bağlı iletişim araçlarının yaygınlaşması ile başka dillerde olduğu gibi Uygurcanın diğer dillerden etkilenmesi daha belirgin olmuştur. Örneğin yeniden üretilen teknoloji ve ürünlerde neredeyse tamamı yabancı sözcük ile kabul edilmiştir.

UYGURCADA YENİ SÖZCÜKLER OLUŞTURMA ÇALIŞMALARI

Uygurcaya yeni sözcükler kabul edilirken, daha çok sözcük bazında çeviri yapma yöntemi kullanılmaktadır. Ancak bu çeşit yöntem ile oluşturulan yeni sözcükler, bazı durumlarda çok kullanışsız olmaktadır. Örneğin, “Metro” sözcüğü Uygurcaya “yer astı törmür yolu” (yer altı demir yolu) olarak kabul edilmiştir. Bu da Çince kullanılan “di tie” sözcüğünün çevirisidir. Bu nedenle gençler “yer altı demir yolu” diye dört sözcükten oluşan bir sözcük kullanmaktansa iki heceden oluşan “di tie” sözcüğünü ya da “metro” sözcüğünü kullanmaktadır. Tablet bilgisayarlar Uygurca olarak “tahta kompiyoter” sözcüğü tavsiye edilirken, bu sözcük yerine Çince olarak “pingban dian nao” tercih edilmektedir. Yabancı kaynaklı bu sözcükler Uygur alfabesi ile Uygurcada kullanılmaktadır. Çince veya başka dillerden Uygurcaya yabancı sözcüklerin çabuk kabullenmesinde birçok neden bulunmaktadır.

Özet ile:

1. Yeni sözcükler oluşturulurken yabancı sözcükler sözcük bazında çevrilmektedir. Uygur Özerk Bölgesi'nde daha çok Çince sözcüklerden çeviri yapıldığından bir iki heceli Çince sözcük Uygurcaya aktarılırken neredeyse bir satır cümle gibi

açıklamaya dönüşmektedir. Aslında bu çeşit sözcüklere “yeni sözcük” demektense “açıklama” demek daha yerinde olur. Bundan dolayı, bu sözcükleri kullanmak isteyenler daha çok kısa olan Çince sözcükleri kullanmayı tercih ediyorlar.

2. Yeni sözcük oluşturma çalışmasını yürütecek, denetleyecek ve kullanılmasını denetleyecek resmî kurumların olmaması ya da olsa bile aktif şekilde çalışmaması sebebiyle şimdiye kadar Internet ortamında kullanılan fontlar birçok resmî olamayan ve gönüllü çalışanlar tarafından yapılmıştır.
3. Yıllardır Uygurcanın resmî makamlar ve okullarda ikinci konuma düşürülmesi ve kullanım alanının daralması, senelerdir kullanılan Uygurca sözcüklerin yerine Çince sözcük kullanımlarına nenden olmaktadır (Resim 07).

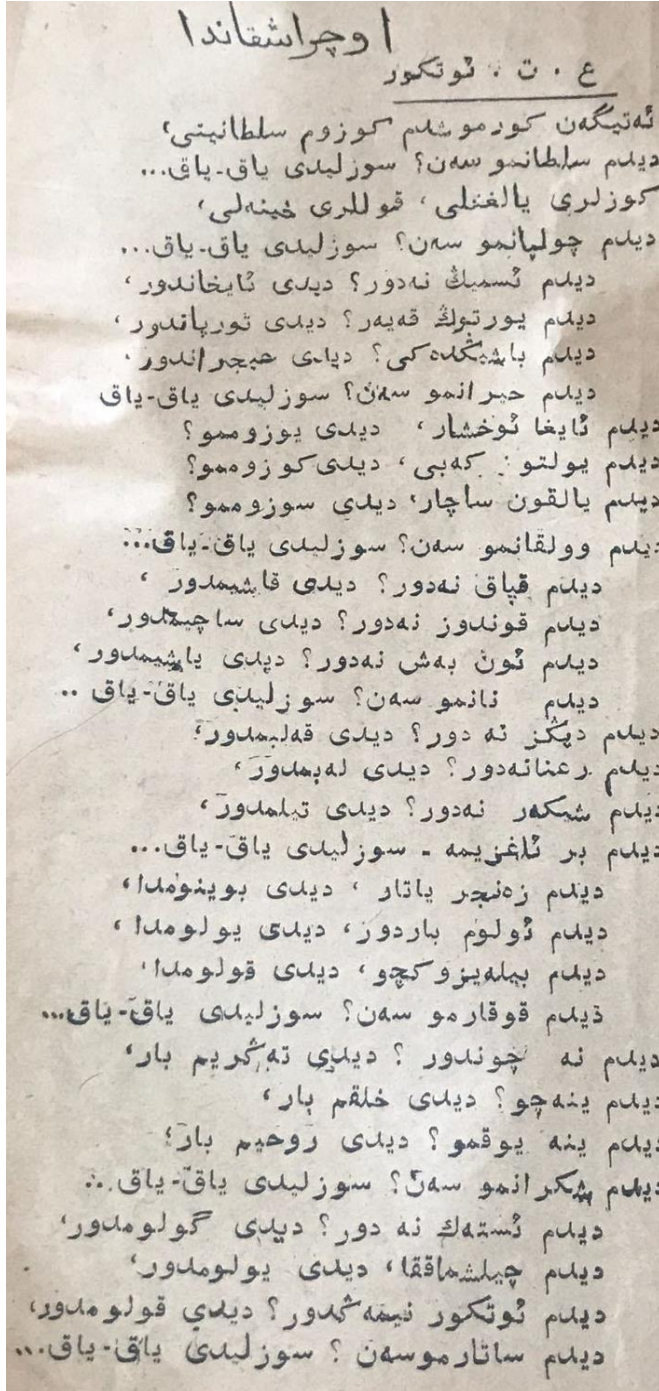
	Uygurca Sözcükler	Çinceden Kabul Edilen Sözcükler
1	ماشچۆپ	راڭپىزا
2	لىغىرداق	لەڭپۇڭ
3	خېمىر كاۋاپ	مىيەنجاڭ كاۋىپى
4	پەيچۆپ، سىڭىر چۆپ	نىيۇجۇمىيەن
5	ئۈگرە، چۆپ شورپا، ئاش شورپا	سوزىمەن قورۇم
6	قورۇم چۆپ	سومەن
7	ھور(ر) گۈرۈچ، قاسقان پولوسى	مىپەن
8	ساراڭ پولو	چاۋمىفەن
9	ماش ئۈگرە	پىنتاڭ
10	پىشلاق	دۇفۇ
11	ئاچچىق چۆپ	مالاڧىن
12	ئاچچىق كاۋاپ	مالاچۈەر

Resim 07: Uygurca sözcükler yerine tercih edilen Çince özcükler (Uyghur Language Studies, 2017)

Resim-07’de gösterildiği gibi, günümüzde Uygurca yerine daha çok Çince sözcükler tercih edilmektedir. Örneğin Resim-07’de bulunan 2-sözcük Uygurca konuşulduğunda, çok az insanlar onun bir çeşit yemek olduğunu anlar. Ama çoğunluk kişiler anlamaz. Yine resimde bulunan geleneksel Uygur yemek adı “maş ügre”, günümüzde neredeyse Çince “pintang” olarak adlandırılıyor.

Sürekli değişen alfabeler ve imla kuralları sözcüklerin değişmesine de neden oluyor. Sadece 1948-1997 yılları arasında altı defa imla değişikliği yapılmıştır (Zunun, 2017b). Bu neden ile daha önce yayınlanmış edebi eserler yıllar sonra okunduğunda yanlış algı oluşturuyor. Ünlü Uygur yazarı Abdurehim Ötkür’ün 1947-senesinde yazmış olduğu “Uçrashqanda” (Karşılaşınca) şiirinde kullanılan

birçok sözcük (Ötkür, 1947), günümüzde farklı şekilde yazılmaktadır (Resim 08). Bu şiiri günümüzde kullanmakta olan Çağdaş Uygur Arap alfabesi ile karşılaştırıldığında sözcüklerin ne kadar değiştiği gayet net bir şekilde belli oluyor (Resim 09).

Resim 08: Çağatay alfabesi ile yazılmış “Uchrashqanda” (Karşılışınca) şiiri (Ötkür, 1947).

ئۇچراشقاندا

دېدىم دېڭىز نەدۇر؟ دېدى قەلبىمدۇر ،
دېدىم رەنا نەدۇر؟ دېدى لېۋىمدۇر .
دېدىم شېكەر نەدۇر؟ دېدى تېلىمدۇر ،
دېدىم بىر ئاغزىمە؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

دېدىم زەنجىر تۇرار ، دېدى بوينۇمدا ،
دېدىم ئۆلۈم باردۇر ، دېدى يولۇمدا .
دېدىم بىلەزۈكچۇ؟ دېدى قولۇمدا ،
دېدىم قۇرقارمۇسەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

دېدىم نىچۇن قورقماسسەن؟ دېدى تەڭرىم بار ،
دېدىم يەنىچۇ؟ دېدى خەلقىم بار .
دېدىم يەنە يوقمۇ؟ دېدى روھىم بار ،
دېدىم شۇكرانمۇسەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

دېدىم ئىستەك نەدۇر؟ دېدى گۈلۈمدۇر
دېدىم چىلىشماققا؟ دېدى يولۇمدۇر .
دېدىم ئۆتكۈر نىمەڭدۇر؟ دېدى قۇلۇمدۇر ،
دېدىم ساتارمۇسەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

سەھەر كۆرگەن چېغىم كۆزۈڭ سۇلتانىنى ،
دېدىم سۇلتانمۇ سەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .
كۆزلىرى يالقۇنلۇق ، قوللىرى خېنىلىق ،
دېدىم چولپانمۇ سەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

دېدىم ئىسمىڭ نىمە؟ دېدى ئايخاندىر ،
دېدىم يۇرتۇڭ قەيەر؟ دېدى تۇرپاندىر .
دېدىم باشىڭدىكى؟ دېدى ھىجراندىر ،
دېدىم ھەيرانمۇسەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

دېدىم ئايغا ئوخشار ، دېدى يۈزۈممۇ؟
دېدىم يۇلتۇز كەبى ، دېدى كۆزۈممۇ؟
دېدىم يالقۇن چاچار ، دېدى سۆزۈممۇ؟
دېدىم ۋولقانمۇسەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

دېدىم قىياق نەدۇر؟ دېدى قاشىمدۇر ،
دېدىم قۇندۇز نەدۇر؟ دېدى ساچىمدۇر ،
دېدىم ئون بەش نەدۇر؟ دېدى ياشىمدۇر ،
دېدىم جانانمۇسەن؟ ئۇ دېدى ياق-ياق .

Resim 09: Uygur Arap alfabesi ile yazılmış “Uchrashqanda” (Karşılışınca) şiiri (Ötkür, 2017).

Örneğin: 1947-yılında yazılan şiirin ilk 4 satırı, Ortak Türk Alfabesi (Ortak Türkçe alfabesi, 2017) kullanıldığında alta olduğu gibi yazılmıştır.

Etygen kormuşdm, kozom sltanyni,

Dydim sltanmu sen? Sozlydi yaq-yaq...

Kozlri yalğnli, qollri xyneli,

Dydm çolpanmu sen? Sozlydi yaq-yaq...

Günümüz çağdaş Uygur Arap alfabesi ile yazılan şiir, Ortak Türk Alfabesi (Ortak Türk Alfabesi, 2017) yazıldığına alta olduğu gibi değişmiştir.

Seher körgen çëğim, közüng sultanini,
 Dédim sultanmu sen? U dédi yaq-yaq...
 Közliri yalqunluq, qolliri xéniliq,
 Dédim çolpanmu sen? U dédi yaq-yaq...

1947-yılında kullanılan “dydim” sözcüğü “dedim”, “yalğınlı” sözcüğü “yalqunluq” olarak değişmiştir. Bu çeşit değişimler gençlere ve yeni kuşaklara sanki yeni sözcük üretilmiş gibi algı oluşturmaktadır.

Bu çeşit değişimler dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Uygurlar arasında da görülmektedir. Türkiye’de yaşayan Uygurlar daha çok Türkçe sözcükler kullanmayı tercih ederken, Orta Asya’da yaşayan Uygurlar Rusça sözcükleri, Batı devletlerinde yaşayan Uygurlar ise İngilizce sözcükleri tercih ediyorlar. Bundan dolayı dünya çapında Uygurlar arasında farklılıklar oluşuyor. Bu olumsuz gelişmelerin önünce geçebilmek için muhaceretteki bazı Uygur dil bilimcileri ve aydınlar, Uygur Edebiyatında kullanılan Uygur dilinin birliğini korumak üzere yeni sözcükler geliştirmek için çalışmalar yürütmektedir.

Uygurcaya yeni sözcükler kazandırmak için yapılan çalışmalar sonucu çok kullanışlı sözcükler oluşturulmuştur. Örneğin, “Kimlik” sözcüğü Uygurcaya geçmeden önce “salahiyet güvanamesi” (kimlik şahidi) gibi iki sözcük on heceden oluşan bir sözcük kullanılıyordu. Ancak çoğu kişiler konuşurken Çince üç heceden oluşan “shen fen zheng” sözcüğünü kullanmayı tercih ediyorlardı. Ancak Türkçeden “Kimlik” sözcüğü kabul edildikten sonra, tüm Uygur bölgesinde çok hızlı yaygınlaşmıştır. Alışveriş merkezlerinde kullanılan “süper market” sözcüğü yine Uygurcaya Çince den doğrudan “dericiden tashqiri bazar” (müthiş pazar) olarak aktarılmıştır. Ancak, sonradan bazı dil bilimcileri “talla bazar” (seç al pazar) sözcüğü üretmiştir.

Genel olarak Uygur Özerk Bölgesi’nde yeni sözcük oluştururken, yeni sözcük oluşturmaktansa Çince sözcükleri kelime bazında aktarılmaktadır. Budan dolayı zamanın geçmesi ile Uygurcanın dil yapısı ve sözcük oluşumuna çok olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Örneğin, İngilizce “software” Çinceye “ruan jian” (yumshaq malzeme) anlamında geçerken, Uygurcaya Çince den “yumshaq detal” (yumuşak malzeme) olarak geçmiştir. Ancak Türkiye Türkçesine ise “yazılım” olarak geçmiştir. Sonradan dil bilimciler yine “Yumshaq detal” sözcüğü yerine “yumtal” sözcüğünü üretse bile pek yaygın kullanılmamaktadır. “Yumtal” sözcüğünü oluşturmak için “yum+shaq , de+tal” sözcükleri hecelere ayrılmıştır. Sonra, ilk sözcükten “yum” hecesi ve ikinci sözcükten ise “tal” hecesi

alınarak yeniden bir söz oluşturulmuştur.

Uygur edebiyatı ve Uygurcanın sözcük varlığında yaşanan bu olumsuz durumları daha azaltmak için muhacerette yaşayan bazı Uygur dil bilimcileri ve aydınları facebook, twitter, whatsapp gibi sosyal iletişim ağları üzerinde, Uygurcaya yeni sözcük kazandırmak ve yaygınlaştırmak üzere, çeşitli sanal araştırma ortamları oluşturmuştur. Örneğin: facebook ortamında “Uygur Dili Araştırmaları Platformu” adında bir çalışma grubu (Uygur Dili Araştırma Platformu, 2017) ve “Uyghur Tili Tetqiqati (Uygur dili araştırmaları)” grubu (Uyghur Language Studies, 2017) oluşturulmuştur.

Uygur Dili Araştırmaları Platformu yeni sözcükler oluşturma üzerine çalışırken, Türkçe, İngilizce, Çince gibi diğer dilleri ve Türk lehçelerini araştırır ve Uygurca en uygun sözcük oluşturulmaya çalışır. Örneğin. “vejeteryan” ve “ bulaşık makinesi” için üretilen sözcükler altta verilmiştir (Resim 10 ve Resim 11).

Etyemes ئەتېمەس

باشقا تىللاردا: ئىنگلىزچە: Vegetarian

تۈركچە: Vejeteryan

خەنزۇچە: 素食主义者, 吃素的

قاچايۇغۇچ
Qachayughuch

باشقا تىللاردا: ئىنگلىزچە: Dishwasher

تۈركچە: Bulaşık Makinesi

Resim 10: Etyemes, (Uygur Dili Araştırma Platformu, 2017).

Resim 11: Qachayughuch, (Uygur Dili Araştırma Platformu, 2017).

Örneğin: Uygurcaya “vejeteryan” anlamı veren sözcük oluşturulurken, öncelik ile “vejeteryan” sözcüğü araştırılmıştır. Uygurcada bulunan “et” ve “yememek” anlamını gelen “yemes” sözcüğü birleştirilerek, “et+yemes”, “etyemes” sözcüğü oluşturulmuştur. “Vejeteryan” sözcüğü Çinceye “sebze yiyen” anlamı veren üç heceli sözcük ile geçse de Uygurlar daha çok “etyemes” sözcüğünü tercih ediyorlar.

“Bulaşık makinesi” ile ilgili sözcük Uygurcaya nasıl kazandırılması araştırılırken, “qacha(bulashik)”, “yu(yika)”, “ghuch” (ğuç) sözcük ve ekeler birleştirilerek “qachayughuch” (qacha+yu+ghuch) sözcüğü oluşturulmuştur. Uygurcada bulunan “ghuch” eki ise, eylemlerden isim oluşturmam için kullanılır.

SONUÇ

Bu makalede İpek Yolundan günümüze kadar Uygurcada kullanılan sözcükler ve onların değişme ve gelişme süreçleri örnekler ile açıklanmıştır. Yapılan araştırmalar sonucu, dünyanın başka yerlerinde yaşayan Uygurlara göre, Uygur Özerk Bölgesi’nde yaşayan Uygurların kullandığı yazılarda

yabancı, yani Çince'den geçen sözler daha fazla yer tutuyor. Bunun temel nedeni ise son zamanlarda Çin'de uygulanan sözde çift dilli eğitim politikasının uygulanması, ayrıca Uygur dilinin resmî makamlarda kısıtlanması olarak görülmektedir.

Uygur dili ve edebiyatının gelişen modernleşmeye uyum sağlaması için Uygur dil bilimcileri ve Uygur aydınlarının yaptığı çalışmalar örnekler ile açıklanmıştır. Uygurcaya yeniden kazandırılan sözcüklerin dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Uygurlar arasında yaygınlaştırılması için edebî dergiler üzerinde çalışmalar yürütülmektedir.

Yeni sözcük oluşturma ve yaygınlaştırma konusunda desteklenen öneri ise, Uygurcanın sözcük yapısı ve imla kurallarına göre en pratik, anlamlı ve yabancı diller ile rekabet edebilecek sözcüklerin oluşturulmasıdır. Eğer böyle bir sözcük oluşturmada başarı sağlanamazsa, kardeş Türk lehçelerinde kullanılan sözcükleri kullanmaktır. Türk lehçeleri içinde, Türkiye Türkçesi daha çok tercih edilmektedir. Bunun temel nedenleri ise, Türkiye'de yeni sözcüklerin oluşturulması ve kullanımı açısından daha çok aktif çalışıyor olmasındandır. Aynı dilin farklı lehçeleri olan Türkçe ve Uygurcada pek çok ortak sözcükler bulunmaktadır. Bu neden ile Türkçe sözcükler Uygurcada daha çabuk yaygınlaşmaktadır ve tercih edilmektedir.

KAYNAKLAR

- Abdulla, Ayshemgul (2016). Chaghatay Language is the Bridge Between old Turkic and Modern Uyghur Language, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı:7. s.26-32.
- Altaylı, Fatih (2017). Büyük İpek Yolu Ve Türk Dünyası, <http://www.altayli.net/buyuk-ipek-yolu-ve-turk-dunyasi.html> (erişim tarihi: 20 Mayıs 2017).
- İnayet, Alimcan (2016). Uygur Tarihi Koşaklarındaki Çince Unsurlar Üzerine, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı:8, s. 68-79.
- Karimova, Risalat (2014). History of Eastern Turkestan Culture within the Context of Turkic Civilization, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3. s.221-228.
- Kaşgarlı, S. Mahmut (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul. s. 41-59.
- Mohammad, Raghed (2015). Yeni Uygur Türkçesindeki Arapça Kelimelerde Görülen Anlam Değişimleri Üzerine, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı:5. s. 46-57.
- Orhun, Murat (2016). Word Identification According to Syllabic Property, *Southeast Europe Journal of Soft Computing*, VOL.5, NO.2, September, p.11-15.
- Ortak Türkçe alfabesi, (2017). https://tr.wikipedia.org/wiki/Ortak_T%C3%Bcrk%C3%A7e_alfabesi, (Erişim tarihi, 03 Ocak, 2018).

Ötkür, Abdurehim (1947). “Tiyanshan Resimlik Mejmuasi”, Nan Jing, Çin, Sayı:3

Ötkür, Abdurehim (2017). “Ötkür Şiirleri”, İzdinish Dergisi, Sayı:1.

Şirin, Ş. Hatice (2015). Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 123-136.

Tohti, İlham (2013). Çin’in Orta Asya ile Olan Petrogaz İşbirliğinin Geliştirilmesi Noktasından Uygur Bölgesinin Stratejik Konumuna Bir Bakış, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, s.108-120.

Uyghur Language Studies, (2017). <https://www.facebook.com/Uyghurs/> (Erişim tarihi, 05 Haziran, 2017).

Uygur Alfabeleri, (2017). <https://www.omniglot.com/writing/uyghur.htm>, (Erişim tarihi, 05 Haziran, 2017).

Uygur Dili Araştırma Platformu, (2017). <https://www.facebook.com/Uyghurlanguagestudies> (Erişim tarihi, 05 Haziran, 2017).

Zunun(Oqya), Mehmetsun (2017a). Uyghur Yilnamisi- Uyghur Tili Tetqiqati, Londra, İngiltere, s.682-689.

Zunun(Oqya), Mehmetsun (2017b). Uyghur Yilnamisi-Uyghur Tili Tetqiqati, Londra, İngiltere, s.689-691.

